

CISTERCIENSIA W ZBIORACH ARCHIWALNYCH GEORGA SCHWENGLA PRZEORA KARTUZJI KASZUBSKIEJ

Związki między zakonami cystersów i kartuzów sięgają ich początków pod koniec XI w. Powstały one w tym samym okresie jako skutek szerszego ruchu reformacyjnego w łonie zakonu benedyktyńskiego. Wspólne korzenie a nade wszystko podobieństwo duchowości były już nie raz podkreślane w starszej i nowszej historiografii¹. Warto jednak przypomnieć w tym miejscu kilka faktów, które przybliżą nam istotę kontaktów między tymi zakonami.

Tuż przed Bożym Narodzeniem, 20 grudnia 1075 r., założone zostało opactwo w Molesme, na czele którego stanął św. Robert. Dzięki pomocy biskupa z Langres mnisi przezwyciężyli trudności związane z budową klasztoru. Po kilku latach św. Robert wraz z grupą swych towarzyszy usunął się w miejsce bardziej odludne w poszukiwaniu

¹ R. W. Southern, *Kształtowanie średniowiecza*, Warszawa 1967 s. 202–203 i 279–282; M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, t. 1, Paderborn 1933 s. 376–378; F. Bogdan, *Geneza i rozwój klauzury zakonnej*, Poznań 1954; *Ordini e congregazioni religiose*, cura di Mario Escobar, introd. di Giovanni A. Piazza, t. 1, Torino 1952 s. 66, 89–108; tom 35/2 „*Analecta Cartusiana*”, Salzburg 1983, zawiera m. in.: D. Nimmervoll, *Der Zisterzienserorden 1980*; E. von Severus, *Wort Gottes–Menschenwort: Das biblische Element monastischer Spiritualität*; E. Mikkers, *Spiritualität der Zisterzienser*; E. Mikkers, *Zisterzienser und Kartausen: Ein Vergleich ihrer Spiritualität*, w tomie 35/5, Salzburg 1986, m. in.; H. Randolph, *The Cistercian Life. Past and Present*; w tomie 35/7, Salzburg 1990, m. in.: J. Hogg i F. Zabillaga, *The Cistercian Abbeys of Huerta. Santos Cruces and la Oliva*; zaś w tomie 113, Salzburg 1984, m. in.: L. Grill, *Der Zisterzienser-kardinal Konrad von Urach-Zähringen, Familiengeschichte und Steinmystik*; D. Knowles, *Cistercienser en kartuizers in de moderne wereld*, w: *Toewijding en dienst Geschiedenis van het monnikenleven*, Den Haag – Meulenhof, 1968 s. 195–201; R. Manselli, *Certosini e cisterciensi. Il monachesimo e la riforma ecclesiastica*, „*Miscellanea del centro di studi medievali*” 6: 1971 Milano s. 79–104; P. M. Jakubicka, *Ritus kartusiansky. Ritus cartusiansis breviarii et missalis descriptio et comparatio cum breviario romano, benedictino et cisterciense*, Praga 1910.

surowszych warunków życia. Ascetyczny żywot, jaki tam wiedzli, przyniósł im sławę i rozgłos w całej ówczesnej Francji².

W tym samym mniej więcej czasie, tj. około 1083 r., Bruno z Kolonii³, będący wówczas scholastykiem w szkole katedralnej w Rheims, zrezygnował ze swego urzędu i opuścił miasto. Towarzyszyli mu dwaj przyjaciele — Piotr i Lambert, którzy z jego inspiracji postanowili szukać miejsca, gdzie mogliby wieść życie doskonale⁴. Surowość i nabożność obyczajów św. Roberta i jego współbraci przyciągnęła także trzech wędrowców z Rheims. Nie osiedli oni jednak w samym opactwie, ale w jego pobliżu, w miejscu zwanym Sèche-Fontaine. Po roku Bruno opuścił je, by dalej poszukiwać swojej drogi do Boga. Znalazł ją ostatecznie przy pomocy bpa Hugona w Alpach Sabaudzkich w pustelni zwanej Cartusia, niedaleko Grenoble. Dwaj wspomniani jego współtowarzysze — Piotr i Lambert — przyjęli jednak habit cysterski w opactwie w Molesme⁵. Wpływ św. Roberta na formację duchową i zakonną Brunona pozostaje do dziś kwestią otwartą. Nie możemy precyzyjnie określić, które idee pochodziły od założyciela cystersów, a które od Brunona, człowieka wszechstronnie wykształconego.

Apogeum rozwoju zakonu cystersów przypadło na przełom XII i XIII w. W tym okresie kartuzi posiadali zaledwie kilkanaście domów. Dodatkowo kapituła generalna kartuzów z 1156 r., chcąc unik-

² Por. C. Spahr, *Das Leben des hl. Robert von Molesmes*, Freiburg 1944; L. Rzeźniowski, *Robert*, w: *Encyklopedia Powszechna*, t. 22, Warszawa 1866 s. 162; *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Bd. 2, Mannheim-Wien-Zürich 1977 s. 216.

³ W polskiej literaturze brakuje monografii dedykowanej temu świętemu; por. ks. P. Skarga, *Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu*. (...), Grodzisk 1866 t. 2 s. 829–832; toż samo w *Tęgo z Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu* (...), Wiedeń 1842 s. 372–375 (przedruk Wilno 1780); J. Kłoczowski, *Św. Bruno*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2 szp. 1110. Podstawowym źródłem do poznania jego życia są trzy żywoty, z których najstarszy, anonimowy, powstał w XIII w. a wydany został w *Acta Sanctorum*, Octobris, t. 3:1770 s. 703–706, toż samo w *PL Migne'a*, t. 152, kol. 482–492; Największą bibliografię zgromadził A. Gruys, *Cartusiana, Un instrument heuristique*, t. 1, Paris 1976 s. 54–58; Z nowszej literatury na uwagę zasługuje przede wszystkim M. A. Calabrese, *Bruno (Bronone), fondatore dei Certosini*, w: *Bibliotheca Sanctorum*, t. 3, Roma 1963 kol. 569; A. Ravier, *Saint Bruno le Chartreux*, Paris 1981; H. Agne, *Bruno von Köln. Der Vater der Kartäuser. Mit einem Bericht über die Eremiten von St. Bruno*, Würzburg 1992.

⁴ G. Pappasogli, *Bruno the Saint of the Charterhouse. God answers in the Desert*, Parkminster 1984 s. 30–33.

⁵ *The History of the Great Chartreuse by a Cartusian monk, translated from the French by E. Hassid*, London 1934 s. 13–16.

nąć zatargów z wielkimi zakonami, zakazała przyjmowania do swego zakonu mnichów cysterskich i premonstratenskich. Postanowienie to było później kilka razy powtarzane. Znamiennym jest fakt, iż te restrykcje nigdy nie obejmowały dominikanów⁶. Dopiero późne średniowiecze przynosi ze sobą gwałtowny wzrost liczby fundowanych kartuzji. W wieku XIV założono na obrzeżach ówczesnego Królestwa Polskiego pierwsze kartuzje, z których najstarszą był monaster zwany Lapis refugii ufundowany na Spiszu w latach 1300–1305⁷. Po nim powstały domy w Lechnicy (1320)⁸, Szczecinie (1360)⁹, Kartuzach koło Gdańska (1382)¹⁰, Karlinie (1394) — przeniesiony do Darłowa¹¹, Frankfurcie nad Odrą (1396)¹².

Wiek XV przynosi kolejne fundacje w Legnicy (1424)¹³, Świd-

⁶ W. Baier, *Untersuchungen zu den Passionsbetrachtungen in der Vita Christi des Ludolf von Sachsen*, „Analecta Cartusiana” t. 44/1:1977 s. 26 i nn.

⁷ L. C. Dedek, *A kartuziak Magyarorszagban*, Budapest 1886; M. Pajdus, *Klasterisko*, Levoca 1924; M. Slivka, *Klasterisko. Skala utocist'a — Lapis refugii*, „Vlastivedny Casopis” t. 18:1969 nr 1 s. 39–41; M. Slivka, *Klasterisko v Slovenskem raji alebo Skala utocist'a (Lapis refugii)*, „Nové obzory” R. 12:1971 s. 261–280.

⁸ C. L. Dedek dz. cyt.; B. Gustawicz, *Czerwony Klasztor*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880 s. 848–849; L. Liptak, *Das Rote Kloster und Frater Cyprianus*, Kezmarok 1937; V. Mencl, *Stavebna minulost Cerveného Klastera*, „Pamiatky a muzea” 1954 s. 69–74; J. Repcak, *Cerveny Klaster*, „Pamiatky a muzea” 1954 s. 66–69; S. Załęski, *Czerwony Klasztor w Pieninach. Szkic historyczny*, Kraków 1880.

⁹ S. Buboltz, *Herzog Barnim III von Pommern und seine Kirchenstiftungen. Ein Beitrag zur Stettiner Kirchenbauforschung*, Würzburg 1934; H. Heyden, *Die Kirchen Stettins un ihre Geschichte*, Stettin 1936 s. 59–61; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 2, Stettin 1925 s. 596–625; M. Wehrmann, *Kaiser Karl IV in seinen Beziehungen zu Pommern*, „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommerschen Geschichte und Altertumskunde”, 11:1897 s. 113–121; 130–139; 152–157.

¹⁰ Z bogatej literatury wymienić można P. Czapplewski, *Kartuzja kaszubska*, Gdańsk 1966; K. Raepke, *Kościół dawnej kartuzji kaszubskiej w Kartuzach*, Wejherowo 1992.

¹¹ H. Hoogeweg, *Rügenwalde. Kartause Marienkrone*, w: *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 2, Stettin 1925 s. 369–389; H. Lemcke, *Kalendarium und Necrolog des Carthäuser-Klosters Marienkrone*, „Baltische Studien”, A. F., Bd. 26:1876 s. 116–141; H. Lemcke (ed.), *Liber beneficiorum domus Coronae Mariae prope Rugenwold 1406–1528*, w: *Quellen zur Pommerschen Geschichte*, Bd. 5, Stettin 1919 (druk 1922); B. Popielas-Szultka, *Zapisy testamentowe dla kartuzów darłowskich z lat 1406–1521*, „Rocznik Koszaliński” 1978 nr 14 s. 57–71.

¹² A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977; tam dalsza literatura.

¹³ J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Bres-*

winie (1442)¹⁴ i Gripsholmie w Szwecji (1485–1498)¹⁵. Notujemy też dwie nieudane próby osadzenia kartuzów: w Połańcu przez króla Władysława Jagiełłę¹⁶ i w Krakowie przez Jana Długosza¹⁷. Na naszą uwagę zasługuje przede wszystkim klasztor w Kartuzach koło Gdańska, którego włości graniczyły z posiadłościami cystersów oliwskich. Warunki egzystencji tych klasztorów były pod wieloma względami podobne, wszak oba leżały na terenie państwa krzyżackiego¹⁸. Kryzys Zakonu NMP i rozpowszechnianie się idei reformacyjnych także na Pomorze wpłynęły na rozkład życia wewnętrznego w tych klasztorach¹⁹. Zjawisko to obserwujemy również w opactwie cysterskim w Pelplinie²⁰.

slau, Bd. 2, Breslau 1864 s. 823–824; F. Szafranski, *Ludwik II brzesko-legnicki. Feudał śląski z doby późnego średniowiecza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972; H. Szwejkowska, *Z dziejów biblioteki kościoła świętych Piotra i Pawła w Legnicy jako księżnicy miejskiej i księżęcej*, „Sobótka” t. 18:1963 s. 141–150.

¹⁴ H. Hoogeweg, *Kartause Gottesfriede*, w: *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 2, Stettin 1925 s. 390–400; R. Virchow, *Nachträge zur Geschichte des Karthauses von Schivelbein*, „Baltische Studien” A. F. Bd. 13:1845, H. 2 s. 8; E. Wille, *Vom Kloster Marienron*, Neustettin 1924.

¹⁵ I. Collijn, *Kartusianerkloster Mariefred vid Gripsholm och dess bibliotek*, „Nordisk Tidskrift för bok-och Biblioteksväsen” (dalej cyt. NTBB) t. 22:1935 s. 149–178; I. Collijn, *Korrekturblad av Alanus de Rupe Mariefred 1498*, w: NTBB t. 22:1935 s. 44–46; M. Collmer, *Mariefreds kartusianerkloster*, w: *Strängnäs stifts herdomine*, Del. 1, Nyköping 1977 s. 617–625; T. Borawska, *Kilka uwag o związkach Kartuzji kaszubskiej Paradisus Mariae z klasztorem Pacis Mariae w Szwecji*, w: *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku ofiarowane Marianowi Biskupowi w 70 rocznicę urodzin*, red. Z. H. Nowak, Toruń 1992 s. 79–87.

¹⁶ Odpis dokumentu fundacyjnego znajduje się w piętnastowiecznym kodeksie przechowywanym w Bibliotece Kórnickiej PAN, sygn. 194 k. 159–160; J. Fijałek, *Mistrz Jakub z Paradyża i Uniwersytet krakowski w latach soboru bazylejskiego*, t. 2, Kraków 199 s. 77–78; W. Knapiński, *Święty Norbert i jego zakon*, Warszawa 1884 s. 223.

¹⁷ F. Sikora, *O fundacji kartuskiej J. Długosza*, *Kwart. Hist.*, 80:1973 s. 872–885; J. Dąbrowski, *Czy Uniwersytet Kazimierzowski działał na Kazimierzu?*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, 5:1959 s. 53–72.

¹⁸ Por. K. Dąbrowski, *Działalność społeczna cystersów w Oliwie XII–XVII wieku*, „Summarium” 1974 nr 3 (druk 1978) s. 131–138; K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975; K. Dąbrowski, *Dzieje opactwa cysterskiego w Oliwie w okresie panowania Krzyżaków*, „Studia Pelplińskie” 1973 s. 139–148.

¹⁹ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Państwa Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1988 s. 426–429. Zjawisko to obserwujemy również w opactwie cysterskim w Pelplinie

²⁰ R. Frydrychowicz, *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin*, Düsseldorf 1905 s. 88 i n.

Stany pruskie w 1540 r. chciały wykorzystać dochody z dóbr tych trzech klasztorów na potrzeby podupadłej szkoły chełmińskiej²¹. Jednakże król, za zgodą papieża Pawła III, przekazał w 1545 r. zarząd nad nimi biskupowi wrocławskiemu Mikołajowi Dzierzgowskiemu²². Nie uchroniło to kartuzów od dalszego osłabienia życia zakonnego. Po wielu perypetiach, Zygmunt August w 1565 r. wyznaczył Kaspra Geschkaua administratorem ich majątku²³. Przez kilka lat Geschkau starał się o zgodę na przyłączenie dóbr kartuskich do posiadłości oliwskich cystersów u przeora kartuskiego Johanna Spiera, króla Zygmunta Augusta, wizytatora cysterskiego Edmunda od Krzyża i papieża Grzegorza XIII. Ostatecznie dokonał tego w 1581 r. i objął godność opata oliwskiego²⁴. Cystersi przejęli nie tylko dobra ziemskie, ale także archiwum i niektóre paramenty liturgiczne. W ten sposób zamarł na kilka lat najświetniejszy polski klasztor kartuzów.

Dwa lata później biskup wrocławski Hieronim Rozrażewski skierował pismo do wizytatora nowo utworzonej prowincji reńskiej O. Johanna Witthaniusa, przeora kartuzji w Koblencji, aby ten objął ponownie w posiadanie były klasztor swego zakonu na Kaszubach²⁵. Na Pomorze udał się O. Lambert Nigel, przeor kartuzji w Moguncji, a zarazem drugi wizytator tejże prowincji²⁶. Po wielu sporach i procesach z cystersami oliwskimi, i przy wydatnej pomocy bpa Hieronima Rozrażewskiego udało się kartuzom odzyskać utracony klasztor wraz z jego dobrami. Biskup w towarzystwie wójta oliwskiego Jana Doręgowskiego wprowadził Nigla do kartuzji w dniu 21 lipca 1589 r. Georg Schwengel nie tylko opisał szczegółowo to wydarzenie, ale sporządził dodatkowo rysunek przedstawiający to ważne dla

²¹ *Urkundenbuch des Bistums Culm*, hrsg. von C. O. Woelky, Danzig 1884 nr 957; Por. P. Czaplewski, *dz. cyt.*, s. 24.

²² *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 19, Wladislaviae 1900 s. 20–22; por. P. Czaplewski, *dz. cyt.*, s. 24.

²³ P. Czaplewski, *dz. cyt.*, s. 26–27.

²⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. AGd), Teczka z zespołu kartuskiego De alienatione et recuperatione domus, syng. 376/101, dokument 53; G. Schwengel, *Apparatus ad annales Cartusiae Paradisi B. M. V.*, t. 1 s. 252–255; *Annales monasterii Olivensis Ord[ini]s Cist[er]ciensis aetate posteriores*, wyd. P. Czaplewski, w: „Fontes. Societas Litteraria Torunensis” (dalej cyt. Fontes) 20:1920 s. 19; K. Dąbrowski, *Opactwo Cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975 s. 123 i nn.; P. Czaplewski *dz. cyt.*, s. 27–33; K. Raepke, *dz. cyt.*, s. 53.

²⁵ Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego, wyd. P. Czaplewski, t. 2, Fontes 31:1939 nr 663.

²⁶ AGd 376/101/69, 70, 71, 72; por. P. Czaplewski, *dz. cyt.*, s. 33; K. Raepke, *dz. cyt.*, s. 53.

kartuzji wydarzenie i zamieścił go w swoim *Apparatus ad Annales Cartusiae Paradisi B. M. V.*²⁷ Wszystkie sprawy sporne uregulowali między sobą ówczesny opat oliwski Dawid Konraski i rektor kartuzji kaszubskiej Lambert Nigel w osobnym porozumieniu, tzw. concordii, zawartej 12 sierpnia 1591 r. w Ciechocinie²⁸.

Odnowiony klasztor szybko wrócił do dawnej świetności. Już w 1601 r. kartuzi, za namową Jana Szczęsnego Herburt²⁹ i przy współudziale biskupa przemyskiego Macieja Pstrokońskiego³⁰, podejmują starania o założenie kartuzji w Przemyślu. Jednak z powodu wycofania się głównego fundatora – Jana Szczęsnego Herburt – plany te upadają. Mimo tego niepowodzenia, kilka lat później kartuzi pomorscy stali się macierzą dla konwentów w Gidlach (1641)³¹ i Berezie Kartuskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (1648)³².

W XVII i XVIII w. nie notujemy zatargów między cystersami a kartuzami. Wprost przeciwnie – możemy wskazać na okoliczności, w jakich mnisi współpracowali ze sobą. Bez wątplenia sąsiedztwo

²⁷ Tom znajduje się w British Museum pod sygn. Add. nr 17093.

²⁸ AGd syng. 376, 101/112, 115; por. P. Czaplewski, *dz. cyt.*, s. 36–37; K. Raepke, *dz. cyt.*, s. 54–55.

²⁹ G. Schwengel, *Propago Sacri Ordinis Cartusienis per Germaniam, Pars I, de Provincia Alemaniae superioris et domibus Poloniae*, wyd. przez W. Brauera i J. Hogga, w: „Analecta Cartusiana” 90:1981 H. 3 s. 375, 419–420; jest to raczej mało znany fakt z życia pierwszego wydawcy *Annales* Jana Długosza, por. *Nowy Korbut*, t. 2, Warszawa 1964 s. 259–263; *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9 z. 3 s. 443–445.

³⁰ *Premislia Sacra, sive series et Gesta Episcoporum r. I. Premisliensium. E fontibus domesticis et extraneis congegit*, F. Pawłowski, Kraków 1869 s. 346–360.

³¹ A. Jaśkiewicz, *Kościół pokartuski w Gidlach*, „Rocznik muzeum w Częstochowie” 2:1966 s. 231–253; T. Lipiński, *Wieś Gidle. Wyjatek z przejażdżki po kraju w 1829*, „Pamiętnik religijno-moralny” 2:1842 s. 274–275.

³² M. Popowska, *Rys dziejów kartuzji bereskiej w l. 1648–1831*, „Ateneum Wileńskie” 13:1938 z. 1 s. 45–169; M. Rewieńska, *Bereza kartuska, wybrane rozdziały z antropogeografii miasteczka*, „Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 8:1934 nr 11; Traugutt, *Dokumenty. Listy. Wspomnienia*. Wypisy, zebrał i opracował ks. J. Jarzębowski, Londyn 1970, s. 48–55; A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku. Teksty*, Warszawa 1980 s. 283–286; J. Kurczewski, *Bereza kartuska*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. 3–4, Warszawa 1904 s. 239–243. P. P. Gach, *Les chartreux en territoire polonaise entre 1772 et 1831*, w: *La naissance des chartreuses*, Grenoble 1986 s. 429–446; H. Gapski, *Les chartreuses en Pologne aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, w: *La naissance des chartreuses*, Grenoble 1986 s. 423–428; P. P. Gach, *Kartuzi na ziemiach polskich w latach 1772–1831*, „Roczniki Humanistyczne” 35:1987 z. 2 s. 123–137; H. Gapski, *Rekrutacja kartuzów w Polsce w XVII–XVIII wieku*, Tamże, s. 115–122.

protestanckiego Gdańska oraz częste wojny stwarzały liczne okazje do wzajemnej pomocy. Zdarzało się, że biskup udzielał święceń kartuzom w kościele cysterskim w Oliwie³³. Za przeorstwa w Kartuzach Jana Marxa (1728–1735), Walona, pochodzącego z wioski Sart koło Liège, do kartuzji przybyła grupa dziesięciu mnichów cysterskich z Oliwy, aby przez trzy dni prezentować kartuzom swoje umiejętności muzyczne. Zważywszy na zasady reguły kartuskiej, wydarzenie to było bez wątpienia niezwykle. Wizyta ta miała miejsce we wrześniu 1734 r., tuż po zakończeniu działań wojennych na Pomorzu w wojnie domowej między Stanisławem Leszczyńskim a Augustem III Sarem. Niestety tego rodzaju kontakty nie były kontynuowane³⁴.

Zainteresowaniem historyków cieszyła się do tej pory bogata historiografia mieszczańska tworzona w miastach Prus Królewskich i Książących w XVII i XVIII w.³⁵ Stosunkowo niewiele uwagi poświęcano dziejopisarstwu kościelnemu z tego okresu, którego przedstawicielem – i to jednym z najznamienszych na Pomorzu – jest Georg Schwengel.

W dniu 28 lipca 1735 r. umiera wspomniany już Jan Marx, a jedynym kandydatem do objęcia urzędu przeora był Georg Schwengel³⁶. Miał wówczas 38 lat. Pochodził z mieszczańskiej rodziny z Pieniężna (niem. Mehlsack) w diecezji warmińskiej. Jego ojciec Szymon, a po nim brat – Szymon Tadeusz sprawowali godność burmistrza tego miasta. Georg po ukończeniu nauki w gimnazjach jezuickich w Reszlu (niem. Rössel) i w Braniewie (niem. Braunsberg) w wieku 18 lat wstępuje do kartuzji. Po odbyciu nowicjatu i uzyskaniu święceń subdiakonatu i diakonatu pełnił funkcję zakrystianina. Po kilku latach wybrano go koadiutorem i prokuratorem klasztornym. Od tego momentu do jego obowiązków należała piecza nad majątkiem konwentu, co nie było wcale łatwym zajęciem, zwłaszcza

³³ G. Schwengel, *Apparatus ad Annales Cartusiae Paradisi B. M. V.*, t. 4 s. 48, 115, 118; folia ten obejmujący lata 1589–1645, przechowywany jest w Bibliotece Gdańskiej PAN pod sygn. ms 1311.

³⁴ G. Schwengel, *Apparatus ad Annales Cartusiae Paradisi B. M. V.*, t. 5 s. 147; folia, obejmujący lata 1645–1760, przechowywany jest w Bibliotece Gdańskiej PAN pod sygn. ms 1312; por. P. Czaplewski, *dz. cyt.*, s. 75; K. Raepke, *dz. cyt.*, s. 76–82.

³⁵ Por. liczne prace J. Serczyka, L. Mokrzeckiego, S. Salmonowicza.

³⁶ A. Poschmann, *Georg Schwengel*, w: *Altpreuussische Biographie*, t. 2, Marburg 1961 s. 656; por. wstęp B. Czapl do wydania: *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper (...) collectus ad interim a Georgio Schwengel Cartusiae Priore*, Fontes t. 16/19:1912/1915 oraz K. Raepke *dz. cyt.*, s. 82–86.

w latach wojny domowej po śmierci Augusta II. Dobra kartuzji były zajmowane kolejno przez wojska każdej walczącej strony. Był on zmuszony także do częstych wyjazdów w sprawach klasztornych, m. in. do Starogardu i Gdańska. 26 września 1735 r. w obecności O. Jakuba Klappera, przeora domu we Freidnitz i O. Anthelma Fournier, przeora domu w Ołomuńcu wybrano go przeorem w Kartuzach. Kierując przez 30 lat kartuzją, swą uwagę poświęcał nie tylko zabezpieczeniu jej bytu materialnego, ale przede wszystkim opracowaniu historii swego klasztoru, później prowincji, zakonu, czy wreszcie dziejom Kościoła na Pomorzu i w Polsce. Cały jego dorobek naukowy, liczący kilkadziesiąt tomów nie został jeszcze opracowany³⁷. Większości prac nie wydano dotychczas drukiem, a rękopisy przechowywane są w kilku archiwach, częściowo także poza granicami³⁸.

Pełniąc jeszcze obowiązki prokuratora uporządkował archiwum klasztorne. Po wyborze na przeora mógł przeznaczyć więcej czasu na pracę naukową. Warto w tym miejscu wspomnieć, iż utrzymywał on kontakty z gdańskim ośrodkiem naukowym, a personalnie z Gotfrydem Lengnichem, który odwiedził zresztą Schwengla w kartuzji. Materiał archiwalny gromadzony latami i opracowywany systematycznie przez Schwengla w ogromnej mierze dotyczy dziejów zakonu kartuzów. Plany napisania historii Kościoła na Pomorzu i w Polsce skłoniły go do zbierania archiwaliów związanych z dziejami innych za-

³⁷ Najpełniejszy opis znajdujemy we wstępie B. Czapl, por. też P. Czaplowski, *O rękopisach O. J. Schwengla w British Museum w Londynie*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” R. 1908/1910 s. 255–266; P. Czaplowski, *Kartuzja*, s. 242–247, a także omówienie źródeł do tej pracy pióra I. Fabiani-Madeyskiej, s. 7–12.

³⁸ *Calendarium vetus sive tabula defunctorum patrum et fratrum Carthusiae Dantiscanae*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 4, Lwów 1884 s. 125–136; T. Pyl, *Urkunde des Carthäuser-Klosters Marienparadies bei Zuckau von 1496*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsverein” 10:1883 s. 120–122; G. Schwengel, *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper*, wyd. B. Czapl, w: *Fontes* t. 16/19:1912/1915; G. Schwengel, *Chronik von Kloboczyn*, wyd. E. Strehlke, „Der Neuen Preussischen Provinziall – Blätter” 10:1856 s. 250–262; E. Strehlke, *Die Gründungsurkunde des Carthäuserklosters Marienparadies*, „Zeitschrift für preussische Geschichte und Landeskunde” 4:1867 s. 496–498; E. Strehlke, *Zu Georg Schwengel's Chronik von Kloboczyn*, „Der Neuen Preussischen Provinziall – Blätter” 11:1866 s. 403–408; E. Strehlke, *Zum Andenken an den Prior Carthäuserkloster Marienparadies bei Danzig Georg Schwengel*, „Der Neuen Preussischen Provinziall – Blätter” 10:1856 s. 342–346; część zbioru przechowywana w British Museum w Londynie została wydana metodą fototypiczną przez W. Brauera i J. Hoggę w: „Analecta Cartusiana”, por. W. Brauer, *Einleitung zu den Werken des Dom Georgius Schwengel*, „Analecta Cartusiana” t. 90:1982.

konów czy diecezji. Metodą pracy nie odbiegał on od ówczesnie przyjętych w środowiskach naukowych; odpisywał bądź to oryginalne dokumenty znajdujące w archiwach różnych klasztorów, bądź to interesujące go fragmenty z prac rękopiśmiennych lub drukowanych³⁹.

Tak zgromadzony materiał służył mu za podstawę w jego pracy dziejopisarskiej. Oprócz dzieł historycznych, Schwengel pozostawił po sobie żywot Brunona, a także kilka wierszy – elegii wplecionych w tekst poszczególnych tomów.

O znaczeniu dorobku Schwengla w badaniach nad przeszłością kartuzów na ziemiach polskich niechaj świadczy fakt, iż wszyscy historycy piszący o tymże zakonie odwołują się do niego. Dotychczas foliały Schwengla wykorzystywano również do opracowania monografii niektórych pomorskich miejscowości⁴⁰. Ostatnio G. Labuda przebadał – warto dodać, że owocnie – jeden wolumin Schwengla (*Diplomata Poloniae et Prussiae*) pod kątem wykorzystania w studiach nad dziejami innego zakonu⁴¹. Rodzi się zatem pytanie o przydatność tychże archiwaliów w badaniach nad dziejami i kulturą zakonu cystersów.

We wspomnianym już tomie *Diplomata Poloniae et Prussiae* znajdujemy 26 dokumentów związanych z cystersami. Są tam m. in.: 1. Opat Pelpliński Eberhard wydzierżawia wieś *Glodaw* (1354); 2. Sambor *de Lynbesow* i Świętopełk *de Gdanzk* przekazują klasztorowi oliwskiemu *districtum Mewensis* (1230); 3. *Wartislaus dux Gedanensis* przekazuje temuż klasztorowi *tractum in Vistula* (1266); 4. Przywilej mistrza krzyżackiego Ludolfa Kuniga dla cystersów oliwskich (1342); 5. Układ między cystersami oliwskimi a premonstratenskiemi z Żukowa o Oksywie (1281); 6. Książę Sambor przekazuje opatowi z Doberan wieś *Golube* (1260); 7. Książę Świętopełk funduje klasztor cystersów *in Dargun* (1248); 8. Książę Świętopełk przenosi ten klasztor *Darguno Buccoviam* (1252); 9. Stefan *de Nemiz* przekazuje klasztorowi bukowskiemu prawo do wsi *Nemiz* (1250); 10. Książę Świę-

³⁹ Por. np. S. Salmonowicz, J. Serczyk, *Modele nowożytnej historiografii mieszczańskiej w Toruniu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia 20:1985 s. 37–49.

⁴⁰ Por. W. Brauer, *Der Kreis Karthaus, Ein westpreussisches Heimatbuch*, Lubeck 1978.

⁴¹ G. Labuda, [rec.] *Diplomata Poloniae et Prussiae, collecta a Fratre Georgio Schwengel Priore Cartusiae Dantisci 1758. Tomus I ab 1067 ad annum 1440*, British Library, London Add. Ms. 17094, wyd. J. Hogg i W. Brauer, „Analecta Cartusiana” t. 90/11:1982; w: „Studia Źródłoznawcze” 31:1990 s. 76–77; Tenże, *Trzynastowieczne dokumenty premonstratensek w Żukowie w dyplomatarzyszu przeora kartuskiego Jerzego Schwengla*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia t. 24:1990 s. 103–114.

topełk przekazuje klasztorowi bukowskiemu *locum Bukow* (1262); 11. Dokument fundacyjny klasztoru w Jędrzejowie (1154); 12. List bpa Mateusza do św. Bernarda (1150); 13. Książę Bogusław potwierdza fundację klasztoru w Kołbaczu (1173), z dopiskiem: *huius monasterii professus fuit B. Chrystianus episcopus Prussiae*; 14. Książę Władysław przekazuje cystersom z Kołbacza *bona Trebene et Doberpol* (1233); 15. Książę Henryk potwierdza donację Jana Grothe dla cystersów w Kołbaczu (1236); 16. Książę Władysław przekazuje cystersom kołbackim *bona Warsin* (1236); 17. Książę Bolesław Wstydlivy potwierdza przywileje swego ojca dla cystersów kołbackich (1258); 18. Fragment z pracy Jana Leona pt. *Historia Prussiae* o założeniu klasztoru w Łeknie (1153)⁴² oraz 19 innych dokumentów związanych z misją bpa Chrystiana (m. in. przywileje Innocentego III, Honoriusza III, księcia Leszka i Konrada).

W Bibliotece Kórnickiej PAN przechowywane są dwa rękopisy Schwengla poświęcone historii Kościoła na Pomorzu⁴³. Jak wykazał Ryszard Marciniak, Schwengel opracowywał biogramy biskupów chełmińskich, m. in. w oparciu o tzw. Menologium pelplińskie⁴⁴. Oprócz nich, w tomie znajdują się: *Tabulae fundatorum et benefactorum monasterii Olivensis. De prima fundatione monasterii Olivae S. O. Cisterciensis in Prussia, Series Abbatum Olivensium, Series Abbatum Olivensium integra*⁴⁵, oraz *Nomina abbatum monasterii Olivensis a fundatione 1170 quorum ordo et qualiter sequebantur specificatur*. Schwengel wykorzystał tutaj odpisy z Menologium oliwskiego dostarczonego mu na jego prośbę z tegoż opactwa. Wiadomości tam zawarte odnaleźć można także w innych jego pracach poświęconych dziejom kartuzji kaszubskiej⁴⁶.

⁴² Wydane w Braniewie (Brunsberegae) 1725 s. 55.

⁴³ Rękopis o sygn. 65 („Relationes de episcopis Culmensibus, privilegia Variensia Prussia christiana diplomatica seu specificatio privilegiorum et Prusiam occidentalem concernentium. Notitia de monasteriis: Olivensi cisterciensi, cartusiae Berezanae, cartusiae Gedanensis, ex collectione [...] Georgii Schwengel Prioris Cartusiae Gedanensis, manuscripta ut plurimum incompleta et non finita”), oraz sygn. 66 zawierający różne opracowania i szkice do dziejów biskupstwa warmińskiego.

⁴⁴ *Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej*, t. 1, opr. R. Marciniak, M. Muszyński, J. Wiesiołowski, Ossolineum 1971 s. 192.

⁴⁵ Wyd. drukiem przez T. Hirscha, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 1, Lipszig 1871 oraz W. Kętrzyńskiego, w: MPH t. 6; Por. uwagi tego ostatniego o tym rękopisie w: MPH t. 6 s. 257–289.

⁴⁶ Por. odpowiednie fragmenty w „Apparatus ad annales Cartusiae Paradisi B. M. V.” oraz pisane częściowo ręką Schwengla „Documenta de alienatione et restitutione Cartusiae Gedanensi” (Archiwum diecezji chełmińskiej, Pelplin,

Najwięcej informacji i najlepiej usystematyzowanych o pomorskich cystersach zawarł Schwengel w swej pracy *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper*⁴⁷. Opisując kościoły i klasztory sąsiadujące z kartuzją kaszubską nie omieszkiał wspomnieć o opactwach w Oliwie (*Monasterium Olivense s. ordinis Cisterciensis*) i w Pelplinie (*Monasterium Pelplinense s. ordinis Cisterciensis*)⁴⁸. Przytoczone tu odpisy niektórych dokumentów zamieścił także we wspomnianym uprzednio dziele *Diplomata Poloniae et Prussiae*, uzupełniając je wykazami opatów oraz własnym komentarzem.

Wspomniano już kilkakrotnie, iż Schwengel interesował się nie tylko historią Kościoła na Pomorzu. Spod jego pióra wyszło także dzieło zatytułowane *Ad historiam ecclesiasticam Poloniae apparatus collectus A. G[eorgio] S[chwengel] Priore Cartusiae Paradisi B. M. V.*, gdzie odnajdujemy kolejne zapiski dedykowane cystersom, tym razem obejmujące jednak wszystkie klasztory w granicach Rzeczypospolitej szlacheckiej, a mianowicie: *Catalogus monasteriorum et personarum S. O. Cisterciensium per Poloniam, Festa singularia monasteriorum Cisterciensium in Polonia, Thaumaturga B. V. M. apud Cisterciensium in Polonia, patres Cistercienses Suleioviae (...) diploma Vladislai ducis Poloniae ex anno 1233 cum nota de b. Christiano, episcopo Prussiae, oraz nota de monasterio Landensi et Wagrovecensi S. O. Cisterciensi*⁴⁹.

O wartości tego zbioru świadczy fakt, iż został on oparty w znacznej mierze na odpisach dokumentów przechowywanych w ówczesnych archiwach klasztornych. Po dokonaniu pobieżnej analizy można wskazać na pewne rozbieżności w lekcjach poszczególnych dokumentów opublikowanych już w kodeksach i odpisów Schwengla. Prace przeora kartuzów mogą być też traktowane jako odbicie zainteresowań historyka Kościoła z połowy XVIII w. i zakresu jego stanu wiedzy, w tym wypadku o zakonie cystersów. Analizując całość dorobku naukowego i kompilatorskiego Schwengla, liczącego ponad trzydzieści pokaźnych woluminów można stwierdzić, iż wśród innych zakonów, cystersom właśnie poświęcił najwięcej miejsca.

Kart. sygn. 5, 6, 7.

⁴⁷ Pochodzi ona z roku 1749 i została wydana drukiem przez ks. B. Czaplę, w *Fontes* t. 16–19: 1912–1915.

⁴⁸ *Tamże*, s. 304–332.

⁴⁹ Foliał ten, pochodzący z roku 1754, znajduje się obecnie w Archiwum diecezji chełmińskiej w Pelplinie, sygn. Kart. 27.

RAFAŁ WITKOWSKI

**CISTERCIENIA IN THE COLLECTIONS OF GEORG SCHWENDEL,
PRIOR OF THE CARTHUSIAN MONASTERY PARADISUS
B. M. V. IN KARTUZY**

Summary

Georg Schwengel (1697–1766), Prior of the Carthusian Monastery Paradisus B. M. V. in Kartuzy (Karthaus), Pomorze Gdańskie (Pomerellen), was one of the greatest historians of the region in the 17th century. He wrote a history of his monastery and religious order as well a number of studies on Church history in the region and in Poland. His collection includes a great number of transcripts of medieval documents which were deposited in the Carthusian archives or the monasteries in the neighbourhood (the Praemonstratensian nunnery in Żukowo [Luckau], the Cistercian convents in Oliwa and Pelplin, etc.). Owing to his close links with the Oliwa monastery the greater part of Schwengel's materials is connected with the Cistercians and their monasteries founded either in Poland or in areas bordering on the Kingdom of Poland from the Middle Ages onward. He knew and often quoted medieval Cistercian chroniclers. The value of Schwengel's materials is hard to overestimate as for the most part they are straight transcripts of Cistercian documents. This is especially true of copies of 15th century documents, i. e. sources which are not included in the classical diplomatic codices of the region (their scope does not extend beyond the middle of the 14th century).

Translated by Andrzej Branny